

Vurğun Əyyub
Dosent, Xəzər Universitetinin
Azərbaycan dili və
ədəbiyyatı departamentinin
müdiri

HÜSEYN CAVIDİN “ÖKSÜZ ƏNVƏR” ŞEİRİ

Doqquz yaşında zəki, uslu bir çocuq: Ənvər...
 Sınıfda tam iki ildir, birincilikdə onun
 Şərəfli bir adı var; daima müəllimlər
 Sevdilər onu. Lakin o şimdi pak yorğun.

O imdi çox müfəkkir... cahanda işte onun
 Həyatı, nəşəsi, ümmidi tək bir anəsi var.
 Fəqət o, belkə üç ay var ki, xəstə, giryənlimun
 Nəzərlərilə üzər binəvayı leyli nahar.

Zavallı anəsi sındıkcə yavrucuq yanıyır,
 Yanıb da qovruluyor; ən böyük düşüncələri
 Yərnki mətəmi güldürmək üzrə aldanyor,
 Fəqət qadın arımış, onda yoq həyat əsəri.

Çocuq davam ediyor dərse hər səhə; lakin
 Nə söyləyorsa müəllim, o bir şey anlamıyır.
 Dalıb, dalıb gediyor, dərş için, vəzifə için,
 Toqat yeyirsə də biçərə susmuş, ağlamıyır.

Səkkiz gün oldu ki, artıq xəbər yoq Ənvərdən,
 O şimdi dərse davam etmiyör, qadınıcağazın
 Qoşar məzarına öksüzcə ağlar, inlərkən

Gəlincə xətirə mazi, düşüb qalır bəyğm.
 Sorar sınıfda müəllim o kimsəsiz çocuğu,
 Qızır da səylənərək hər gün arqasınca onun;
 “Aman, nəsil yaramaz! Bax, bu həftə keçdi dəxi
 Nə bir xəbər, nə bir iz var? Demək o bir çapqın...”

Yərnki gün o soluq çöhrə pürmələli təşb,
 Sınıfda erzi-viləcud etdi. Dərse başlanaraq
 Müəllim əkşi, çatıq yüzle püritəbül qəzəb,
 Görünce Ənvəri, qaldırdı:

- Ey! Çocuq, bana bəq!
 Sən, işte hənki cəhənnəmdə, səylə, nərde idin?
 Düşünmə, səylə!
 - Əfəndim, şey...
 - Ah, dəni yaramaz!

Nəsil də bəq dəliyor, sənki tülkidir qurnaz!..
 Çocuqcağazda cavab: işte bir sükuti-həzin...
 Gözündə dalğalanır incə bir bahar buludu,
 O həp bəqib duruyor, yoqdur onda hiylə və suç...
 Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç
 Toqatlayınca, çocuq birce kərre hıçqırdı:
 “Aman, vay, annəciyim!..”, sonra qəşş olub gətirdi;
 Bu səs sınıfda olan cümle qəlbi titrətdi.

Şeirnin mövzusu, məzmunu və ideyası

Azərbaycan romantizmi cərəyanının ən tanınmış və sevilən nümayəndəsi Hüseyn Cavid ədəbiyyatımızda səhnə əsərləri ilə yanaşı həm də lirik-fəlsəfi şeirlər müəllifi kimi tanınmaqdadır. Bu şeirlərin əksəriyyətində Cavidin hələ İstanbulda təhsil aldığı illərdə yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olduğu yeni Osmanlı ədəbiyyatının təsiri duyulur. Xüsusən “Servəti-fünun” çuların təsiri ilə onun poeziyasında mənzum hekayə şək-

li, sosial mövzular və məzmun qəbərmağa başlayır. “Öksüz Ənvər” də bu təsir altında yazılmış şeirdir.

Doqquz yaşında olan Ənvər məktəbdə müəllimlərin sevimlisidir, dərslərində birincidir. Onun yalnızca anası vardır. Ancaq üç aydır ki, anası xəstədir. Ənvərin bütün fikri xəstə anasının yanında olduğundan müəllimlərinin dediklərindən bir şey anlamır, “dalıb gediyor”, şillə yəsə də,

susub ağlamır. Artıq səkkiz gün olar ki, Ənvər məktəbə gəlir, vəfat etmiş anasının məzarı başında ağlayıb analı günlərini xatırlayınca bayğın hala gəlir. Sınıfta bütün bunlardan xəbərsiz müəllim onu soruşur, qızlar arxasınca dedi-qodu edirlər. Sabahı gün məktəbə gələndə müəllim qəzab içində və turşunmuş bir üzlə ondan "hansı cəhənnəmdə" olduğunu soruşur. Ənvərdən aydın bir cavab almayan müəllim onu şillələyir. Şeir uşağın "vay səməciyim" deyərək huşunu itirməsilə sona çatır. Əsəri şərti olaraq dörd hissəyə ayıra bilərik: a) Ənvərlə tanışlıq. Şeir uşağın bacarıqlarından, məktəbdə sevimli şagird olmasından söhbət açmaqla oxucunu onunla tanış edir və ona qarşı bir rəğbət hissi oyadır; b) Ənvərin anasının xəstə olması və məktəbli uşağın xəstə anaya münasibəti; c) anasının ölmesindən sonra Ənvərin keçirdiyi hallar və dərse gəlməməsi, məktəbdə

ona olan münasibət; ç) məktəbə gəldikdən sonra müəllimin ona qarşı davranışı və Ənvərin düşdü-yü vəziyyəti.

Hər bir hissədə məzmun sadə, yığcam bir şəkildə anladılmışdır. Şeir bütünlükdə romantizmin, o cümlədən Cavidin hümanizm ideyasını əks etdirir. Azərbaycan romantizmini Avropa romantizmindən fərqləndirən ən üstün cəhəti bu şerirdə görə bilərik. Azərbaycan romantikləri Avropa romantizmindəki məşhur "bəşəri kədər"i ümmilikdən çıxararaq ona konkret məzmun aşılayırdılar. Məzlum, köməksiz, yardıma ehtiyacı olan insanların həyatından yazmaq Azərbaycan romantizminin vətəndaşlıq və sosial istiqamətini müəyyənləşdirirdi. "Öksüz Ənvər" də məhz bu hümanizm ideyası, məzluma acımaq, insana məhəbbət və qayğı göstərmək ideyası əsasında yazılmışdır.

Bir mütqayisə...

Sadə oxucunun məlumatı olsun deyə bildirək ki, Türkiyə ədəbiyyatında "Sərvətifünun"çular arasında şair kimi çox da tanınmayan İsmayıl Səfanın da "Öksüz Əhməd" adlı bir əsəri vardır. Səfanın əsərində göstərilir ki, dul bir qadın zəngin bir evdə xidmətçi olaraq işə düzəlir. Qadına maaş verilmir, əvəzində özünün və yetim uşağının yeyib içməsi bu evdədir. Körpə Əhməd uşaq olmasına baxmayaraq hər zaman döyülür, ətrafındakılardan daima pis sözlər, təhqirlər eşidir. Bunları gören ana bir il içində qəhrindən xəstələnir və ölmür. Ev sahibləri anasının cənazəsini Əhmədə göstərmək istəyirlər ki, uşaq anasından ötrü darıxıb ətrafdakıları narahat etməsin. Lakin Əhməd anasının üzünü görcək "istəməm" deyib qaçır.

Diqqət edilsə, hər iki şeir ad etibarilə bənzərdir, hər ikisi mənzum hekayə tərzində yazılmışdır, hər ikisində dul bir qadının və yetim uşağın taleyindən söhbət açılır. Hər iki şeridə ananın ölməsi və uşağın yetim, köməksiz qalması, ətrafdakıların onlara münasibəti əsərlərin fakt, hadisə materialını və kompozisiyanın qurulmasını təşkil edir. Lakin demək olmaz ki, Cavidin şeiri tamamilə Səfanın şeirinin kopyasıdır. Əsərdə müəyyən fərqlər də nəzərə çarır. Fərqli cəhətlər budur ki, İ. Səfanın qəhrəmanı Əhmədin yaşı haqqında şeridə bir şey deyilmir. Belli olan odur ki, o hələ oynucaqlarıyla oynayır. Cavidin qəhrəmanı

Ənvər isə doqquz yaşındadır, məktəblidir, çalışqandır, az-çox həyatdan baş çıxarır. Qəhrəmanını bir məktəbli olaraq tanıması, sınıf birincisi olmasını vurğulaması bir tərəfdən Cavid romantizminin maarifçilik təbiətindən irəliləmişdirsə, digər tərəfdən Ənvərin xarakterini açmağa, oxucuda ona rəğbət oyadaraq mərhəmət ideyasının daha qabarıq canlandırılmasına xidmət etmişdir.

İ. Səfanın əsərində ana bir evdə qulluqçu olaraq çalışır, oğluna olan münasibəti görüb qəhrindən xəstələnir və ölmür. Cavid isə Ənvərin anasının məşğuliyyəti, nədən xəstələnəməsi haqqında məlumat və ya hər hansı bir işarə vermir. Səfanın əsərində ananın övladına olan münasibəti haqqında söz açılsa da, uşağın anasına bağlılığı haqqında bir detal belə yoxdur. Əksinə, uşaq anasının meyitini görünçə, "istəməm" deyə qorxub qaçır. Cavidə isə tam əksinədir. Ananın övladına münasibəti barədə bir söz deyilməyə də, Ənvərin anasına olan bağlılığı, sevgisi aydın və təsirli bir şəkildə canlandırılmışdır. Cavidin qəhrəmanının "həyatı, nəfəsi, ürümidi" tək anasıdır, "anəsi sənətkə yavrucaq yanıyor, yanub da qovruluyor." Əhməddən fərqli olaraq Ənvər hər gün anasının məzarına baş çəkir, onu sevgi ilə yad edir. Fikrimcə, uşaq obrazının qabarıq işıqlandırılmasında Cavid daha usta hərəkət etmişdir. Çünki əsərin qəhrəmanı Ana deyil, Ənvərdir.

Əhməd və Ənvər adları bənzər olduğu kimi, taleləri də oxşardır. Hər iki uşaq döyüldü, təzyiqlərə məruz qaldı. Əhməd evdəki davranışlarına görə ev sahibləri, Ənvər isə məktəbə getmədiyinə görə müəllimi tərəfindən döyüldü. Ca-

viddə uşağın döyülməsi daha konkret və inandırıcı əsaslandırılmışdır. Səfanın əsərinin başlanğıcı bir qədər anlaşılmaq təsir bağışlayır, Cavid isə əsl hekayəçi ustahığı ilə mövzuya daxil olur.

Şeir in sənətkarlıq xüsusiyyətləri

“Öksüz Ənvər” in bir çox misraları, xüsusən ilk dörd misrası tamamilə nəsr cümlələridir. Burada şeirə məxsus bədii ifadə və təsvir vasitələri, məcazlar, şeir ahəngi yoxdur. Hətta şair sözləri qafiyələndirmək üçün misra daxilində cümlələri qırılmışdır. Bir cümlə digər misranın ortasında bitmişdir.

Şeir in dili əsasən sadə və anlaşılıqdır. Ərəb-fars sözlərindən ibarət tərkiblərə az bir şəkildə müraciət edilmişdir. Sadəcə, tamamilə Osmanlı givəsinin və orfoqrafiyasının təsiri altında yazılmışdır. O dövrdə dəbdə olan “pek”, “işte”, “çocuq”, “anna”, “imdi”, “tokat” kimi sözlərdən bolluca istifadə olunmuşdur. “Gözündə dalğalanır incə bir bahar buludu” kimi sadə və aydın bir məcazdan istifadə Ənvər in ruh halını, ağlar gözlərini dəqiq ifadə edə bilmişdir.

Nəsrə məxsus təbii və realistik bir təsvir üsulu seçən Cavid özünün romantik mövqeyini qabartmadan sadə və konkret bir həyat hadisəsini qələmə almaqla oxucuda mərhəmət duyğusu oyandırmağa çalışmışdır. Bu mövzuda yazdığı digər şeirlərdəki çağırış, ittiham, fəlsəfi ümumiləşdirmələr “Öksüz Ənvər” də yoxdur. Məsələn, “Məzlumlar üçün” şeiri ilk misrasından son misrasına qədər məzlumun, əsir in halına yanmaq, onlara əl tutmaq barədə çağırışdır. “Kiçik sersəri” də isə yetim, kimsəsiz uşağın həyatını təsvir edən şair sonunda bütün bəşəriyyətə kitab olaraq səslənən fəlsəfi ümumiləşdirmə aparır:

*Həqqə varmaq, pərəstiş etmək üçün
Ucalır bir tərəfdə məbədlər...
Daş, çamur, həqq rızası namümkün...
Aldanır, aldanır zavallı bəşər.*

“Öksüz Ənvər” də adını çəkdiyimiz şeirlərdə olduğu kimi şair mövqeyinin açıq ifadəsi olmasa da, unutmayaq ki, Cavid realist bir sən-

ətkar deyildi və öz “mən”ini gizlədə bilməzdi. Odur ki, ayrı-ayrı ifadələrdən (zəki, uşu çocuq, binəva, biçərə, yoxdur onda hiylə və suç və s.) şair in mövqeyi, kimin tərəfində olduğu (duyğusuz, həssas olmayan müəllimin, yoxsa məzlum, yetim çocuğun tərəfində olması) aydın görünür.

Uşağın kədərli halı, qayğıya, təsəlliye məhtac durumu ilə müəllimin duyğusuzluğu, qəzəbi bir təzad şəklində verilmişdir ki, bu da vəziyyətin faciəvililiyini daha da artırmış olur.

Əsərdəki insan obrazları ana, uşaq, müəllim və məktəbli qızlardır. Şair Ənvəri ağıllı, intizamlı, dərse, biliyə qiymət verən, duyğulu bir uşaq olaraq təsvir etmişdir. Şeirə giriş hesab olunacaq ilk cümlələr Ənvəri oxucuya tanıdır. Ana haqqında əlavə heç bir məlumat yoxdur. Şair in təhkiyəsindən anlaşılır ki, o, xəstədir və dünyasını dəyişmişdir. Müəllim isə zalım, duyğusuz bir insan olaraq qarşımıza çıxır. İlk üç obraz konkret şəxsləri ifadə edərsə, məktəblilər ümumi şəkildə təsvir edilmişdir. Onların yalnızca sözləri verilmişdir. Burada Ənvər in sinif yoldaşlarının ona münasibətindəki psixologizm, fərdilik açılmamışdır. Bu da əslində dramatik bir olayın təsvirindəki dramatikliyi azaltmışdır. Cavid nə zamanın, nə də məkanın üzərində dayanmamış, qəhrəmanlarının zahiri görkəminin, paltarlarının, əşyaların təsvirinə yer verməmişdir. Təbii ki, bu da əyanilik və dekorativlik, görümlülük baxımından şeirə zərər gətirmişdir.

Cavid in başqa lirik şeirlərində rastlaşdığımız bədiiilik, yüksək sənətkarlıq “Öksüz Ənvər” də nəzərə çarpacaq dərəcədə deyildir, məzmun isə bəsidir. Şeiri sevdirən ondakı hiss-həyəcan və mərhəmət duyğusudur. Böyük romantikimizin istedadını bütün qüdrətilə göstərə bilməyə də, “Öksüz Ənvər” Cavid yaradıcılığının bir faktı kimi, Cavid hümanizminin bədii əksi olaraq diqqətçəkicidir.